

ПРАЕСЕРТА MILITARIA И РАЗВИТИЕТО НА ПЕХОТНАТА ФОРМАЦИЯ КУХО КАРЕ

Николай Желев, докторант

Институт за балканистика с

Център по тракология

Българска академия на науките

e-mil: nikolay.zhelev2@balkanstudies.bg

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2221-749X>

Received: April 20, 2024

Processed: May 8, 2024

Approved: July 17, 2024

Published: November 7, 2024

DOI 10.6276/OB2024.NZ

Abstract. *In the course of the 10th century, the hollow square infantry formation became the main order of battle of the Byzantine army. The present work will examine the development of the hollow square as reflected in the military treatise Praecepta militaria. In addition to our main source, examples will be given from other Byzantine military treatises that note the presence of the infantry formation and its application. The manuscript tradition of the treatise Praecepta militaria will also be examined – its authorship, dating, and briefly presented its contents.*

Keywords: *Byzantium, Praecepta militaria, military treatise, warfare, battle formation.*

Византия посреща десетото столетие в почти перманентно състояние на война. Само по себе си това не е нещо ново за Империята. Новото във военно-стратегически план за разглеждания от нас период, а именно – X в., е, че, за пръв път от времето на император Ираклий (610–641), Византия е в офанзива в Анатолия и на Балканите. За изминалите три века основната грижа на въоръжените сили и главното командване на държавата е... нейното оцеляване. От нашествието на лангобардите в Италия, възхода на мюсюлманския Арабски халифат и образуването на Дунавската българска държава на Балканите – Византия, с много малки изключения, е в постоянна защитна позиция. Причините за това са много и сложни за кратко обяснение тук, но следствието от тях е невъзможността на централното управление в Константинопол да задържи придобитото по време на управлението на

Юстиниан I Велики (525–567), а именно т.нар. *Renovatio imperii* (Pazdernik, 2006, p. 193; Cameron, 2001, pp. 104–127). Едва по време на управлението на узурпатора-император Роман I Лакапин (920–944), Византия, в лицето на най-дълго заемалия позицията *доместик на схолите*¹ – Йоан Куркуас², намира фигура, способна да промени тази перманентна защитна позиция. Добрата симбиоза между Роман Лакапин и Йоан Куркуас, която е обвързана от тяхното лично приятелство, дава своя плод в това, че в периода от 20-те до 40-те

¹ В разглеждания от нас период длъжността *доместик на схолите de facto* означава главнокомандващ армията. – вж. Kazhdan, 1991, pp. 647–648.

² Йоан Куркуас е назначен за *доместик на схолите* от император Роман Лакапин през лятото на 922 г. и е освободен от тази си длъжност през зимата на 944 г., превръщайки го в най-дълго заемалия високата позиция – цели 22 години. – вж. Whittow, 1996, p. 418, n.24.

години на Х в. (Haldon, 2003, pp. 220–221; Theotokis, 2018, pp. 192–194), Империята успява, за първи път от VII в. насам, да завладее важни точки отвъд оформилия се по протежението на Таврийската планинска верига Източен (или Анатолийски) имперски фронт, между Византия и Арабския Халифат, и неговите сателитни формирания. По този имперски фронт зоните за водене на активни бойни действия между двете големи сили са: на запад – Анатолийското плато, на юг – Киликийската равнина, разположена на средиземното крайбрежие; и на изток – Горна Месопотамия (Whittow, 1996, pp. 317–318). Устремът от победоносните акции на *доместика* на *схолите* Йоан Куркуас е поет от следващите наследници на тази позиция във Византия, а именно – небезизвестните представилите на рода Фока³. В лицето на братята Лъв Фока, бъдещия император Никифор II Фока (963–969) и техния роднина и пълководец Йоан Цимисхий (969–976), който наследява на трона Никифор II, Византия изживява нов блестящ момент в своето развитие от политическа, военна и стратегическа гледна точка.

Именно в този период е написан и нашият главен извор паметник – военният трактат *Praecepta militaria*, с помощта на който ще проследим развитието на пехотната формация *кухо каре* и нейното превръщане в основен боен ред на византийската походна армия. За тази цел първо ще започнем с описанието на трактата, а след това ще преминем към появата и развитието на самото *кухо каре*.

Praecepta militaria (на български – *Инструкции за водене на война*) е латинското название на кратък военен трактат от втората половина на X в. (ок. 965 г.), чието заглавие на гръцки е *Στρατηγικὴ Ἐκδήσις Καὶ Σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότης*, дадено от първия му издател Юлиан А. Кулаковски през 1908 г. (Kulakovsky, 1908). Оригиналното заглавие на трактата подсказва, че той е дело на император Никифор II Фока. Отговорът на въпроса за авторството на *Praecepta*-та е даден от небезизвестния военачалник и теоретик Никифор

Уран, който посочва императора като един от източниците за своята *Taktika* (ок. 1000 г.) (McGeer, 1995, p. 172). За написването на главите 56 до 62 Никифор Уран използва текста на *Praecepta militaria*, като в тях той пре-разказва съдържанието му и го осъвременява (Kazhdan, 1991, p. 1709; McGeer, 1995, p. 172). Александър Каждан посочва като допълнителен аргумент, в полза на авторството на Никифор Фока, строгите инструкции за извършването на военно-религиозните служения, които са в пълно съзвучие с аскетичния образ на този император (Kazhdan, 1991, p. 1709).

Създаден за командирите, водещи експедиционните войски на Източния имперски фронт, трактатът се състои от 6 глави, които описват екипировката, разгръщането и тактиките, използвани срещу арабите. Изложени са пехотната формация – *кухо каре*, спомената в произведенията *Syntaxis armatorum quadrata* (ок. 950 г.) (McGeer, 1992, pp. 221–222) и *Sylloge tacticatorum* (ок. 950 г.) (Chatzelis, 2017), която изпълнява изключително дефанзивна роля, и мястото на тежката конница и нейната формация – *катафрактарски клин*, която служи като ударна част в офанзивно-тактически план. Авторът представя различни бойни ситуации, които варират от кратка схватка до генерално сражение, като дава съответните подходящи инструкции за разрешаване на всяка една от тях. В трактата многократно се подчертава необходимостта от рекогносцировка, дисциплина и предпазливост, а в самия му край, с кратки забележки, са описани лагеруването, шпионажа и религиозните обреди, изпълнявани от византийската войска (Kazhdan, 1991, p. 1709).

Оригиналният гръцки текст на *Praecepta militaria* е съхранен в един-единствен кодекс *Государственный исторический музей 436/298/285* -датиран е от XIV в., и се намира в Москва (McGeer, 1995, p. 3). В този кодекс е съхранен и целият текст на *Kekaumenos* (Litavrin, 1972). Кодексът съдържа 577 фолиа, доказано е, че се състои от две главни части (ф. 6–350) и (ф. 351–577), с три допълнително добавени малки части (ф. 1–5; 58; 492–493) (McGeer, 1995, pp. 3–4; Fonkich, 1971, p. 109). Борис Фонкич заключава, че двете главни части на кодекса са преписани отделно от двама син-

³ С малки изключения от края на IX в. до втората половина на X в. длъжността *доместик на схолите* е заемана изключително от представителите на рода Фока. – вж. Kazhdan, 1991, p. 648.

хронни преписвачи през XIV в. в Трапезунд. Тези две части впоследствие са събрани заедно (Fonkich, 1971, p. 109). Текстът на *Praecepta militaria* се съдържа във фолиа 115v–136v от същия кодекс (McGeer, 1995, p. 3).

Гръцкият текст е публикуван два пъти през годините. Първото издание е от 1908 г., дело на Юлиан А. Кулаковски, публикувано е в Санкт Петербург, в превод на руски и коментар от издателя (Kulakovsky, 1908, pp. 1–59). Към момента последното издание е дело на Ерик Макгиър. То е билингва с превод на английски език и коментар от издателя. Публикувано е през 1995 г. във Вашингтон (McGeer, 1995, pp. 3–61; 171–405).

След като накратко разгледахме военният трактат *Praecepta militaria* и неговата ръкописна традиция ще преминем и към *кухото каре*.

Преди да преминем към описанието на пехотната формация, както е дадено в първа глава „За пехотата“ в *Praecepta militaria*, ще направим кратко въведение относно произхода на формацията в гръко-римския свят и нейната повторна поява във византийска среда.

Едно от първите писмени свидетелства, свързано с пехотна формация *кухо каре*, е оставено от древногръцкия историк Плутарх (ок. 46–127) в неговото живоописание на Крас (115–53 г. пр. Хр.)⁴, където, в частта посветена на военната кампания на римляните срещу партите, той пише следното: *Всички се разтревожили, а Крас бил съвсем поразен. Без да е възвърнал напълно самообладанието си, той бързо заповядал първо, както искали хората на Касий, тежковъоръжените войници да се подредят в плитка фаланга, като ги разгърнал на възможно най-голямо пространство в равнината, за да избегне обкръженията, а конниците разпределил по фланговете. После променил решението си и ги събрал, като подредил армията в каре с два фронта, като на всеки имало по двадесет кохорти. За всяка кохорта той предвидил по един конен отряд, така че на никоя войскова част да не липсва подкрепа от конницата и тя да напредва така, защитена еднакво отвсякъде.* (Плутарх, Крас,

23) (Valcheva et al., 2013, p. 458). В този случай Плутарх ни оставя описание на прословутата битка при античния град Кара, състояла се през 53 г. пр. Хр. между Римската република и Партската империя, намиращ се в близост до днешен Харан, Р. Турция⁵. Виждайки се застрашен от вражеската тежка конница, римския пълководец нарежда на пехотата си да се строи във формация *фаланга*, но пресмисля това си решение. Преценявайки, че освен тежката конница на противника не по-малка опасност представляват и леката кавалерия, съставена изключително от конни стрелци. За да избегне пълно обкръжение и за да се опита да съхрани на свой ред кавалерията си от убийствените залпове на партските стрелци, Крас нарежда на пехотата да се строи във формация *каре*, но не просто каре, каквото представлява и формация *тестудо*⁶, а в нещо, което далечно наподобява *кухо*, в което в относителна безопасност да се разположи кавалерията – защитена по този начин от вражеските копия и стрели. Плутарх представя формация, която наподобява *кухо каре* в контекста на военните действия водени от римляни срещу перси.

Това, което може да се направи като извод от гореописаната информация, е, че прилагането на *кухото каре* се изпълнява в момент на опасност от вражеско обкръжение или като предпазна мярка за съхраняване на военния резерв на армията – бил той конен, пеши или обоз. Трябва да отбележим, че в хода на началния етап на завладяване на Балканите, римляните имитират формация *кухо каре*, създавайки смесени части, в които пехотата напредва заедно с конницата, като по този начин и осигурява защита от вражески нападения.

В разглеждания от нас период на X в.

⁵ (<https://iranicaonline.org/articles/carrhae-harran-town-in-mesopotamia-where-in-may-53-b> посетен на 3.11.2023)

⁶ *Testudo* (лат.) или *костенурка* е римска пехотна формация изпълняваща се при необходимост от защита от метателни оръжия при настъпление или обсада. вж. – Plutarch: Anthony, 45. – Stadter, Ph. A., Waterfield, R. (trans.) 1999, Plutarch: Roman Lives: A Selection of Eight Roman Lives Oxford World's Classics, Oxford University Press, 1999, pp. 398–399; Трябва да отбележим, че формация *костенурка* или *testudo* продължава своя живот и във византийско време, но под името *fulcum*. вж. – Rance, 2004, pp. 265–326.

⁴ Пълното му име е Марк Лициний Крас. Прозвището Крас означава Дебелия. – вж. Вълчева, Д., Славова М., Панова Н. 2013, Плутарх. Успоредни животописи, Издателство Ерго, София, 2013, с. 425, п.83.

стандартното разгръщане на византийската пехота е в четириъгълна формация, прекъсната от интервали, през които да може да маневрира навън – навътре кавалерията. Според византийските военни трактати от периода формацията се явява като нещо ново и разработено през първата половина на Х в. Както отбелязва канадският учен Ерик Макгиър, употребата на карето не е новост, използвано е още от гърците и римляните по време на битка или поход, но настоящата версия на формацията няма паралел в текстовете на класическите тактици (McGeer, 1995, p. 259). Дори и сред по-ранните византийски военни трактати като *Стратегикона на Маврикий* (ок. 600) или *Тактика на Лъв VI* (ок. 900) не се споменава този тип пехотна формация. Текстовете, в които *кухото каре* се появява във вида, в който ще бъде разгледано тук, са от средата на Х в. (Theotokis, 2018, p. 193; McGeer, 1995, pp. 259–261).

Както писахме по-горе *кухото каре* се среща в двата текста, които датират от средата на Х в. *Syntaxis armatorum quadrata* и *Sylloge tacticatorum*. Именно в тях за първи път се споменава пехотната формация в този ѝ вид, в който е представена и в *Praecepta militaria*. Преди да продължим със съпоставката в развитието на *кухото каре*, така както е представено във по-ранните трактати от Х в., ще изложим неговото описание, както е оставено в нашия главен извор, и ще отбележим промените, настъпили във формацията.

В първа глава „За пехотата“⁷ Никифор II Фока ни представя идеалния вариант за численост на пехотата в експедиционната византийска армия по това време, а именно 11 200 хоплити (*τῶν ὀπλιτῶν*) (Praecepta militaria, I–13, p. 12), т.е. тежковъоръжените войници и 4800 опитни стрелци (*τοξόται ἐπιτήδειοι*) (Praecepta militaria, I–33, p. 14) с лък, наречени лека пехота. По този начин пехотата възлиза на 16 000 войници, разпределени в 16 *таксиархии* (Treadgold, 1995, p. 133). Трябва да отбележим, че за първи път във византийски военен трактат се споменава новото пехотно военно подразделение, а

именно *таксиархията* (*ταξιαρχία*), известна още като *хилиархия* (*χιλιαρχία*), ръководено от офицер с название *таксиарх* (*ταξιαρχης*) или *хилиарх* (*χιλιάρχης*) (Praecepta militaria, I–141, p. 20). Навярно названието на този нов офицерски ранг *таксиарх* произлиза от гръцка дума за „ред“, а именно *taxis*. Тук трябва да отбележим, че званието *таксиарх* се споменава и в *Стратегикона на Маврикий*, където в Първа книга, глава III, посветена на офицерските звания и видовете войници, се споменава, че ръководителят на *оптиматите*⁸ се нарича *моураарх* или още *таксиарх* (Dennis, 1984, p. 15; Waldenberg, 1926, pp. 136–137). За разлика от ръководителя на тази елитна войскова част, *таксиархът* от разглеждания от нас период е свързан с новото, стандартно пехотно подразделение в походната византийска армия, наречено *таксиархия*. Самата *таксиархия* се състои от 1000 души численост – 400 тежки пехотинци (*ὀπλιται*), 300 стрелци с лък (*τοξόται*), 200 копиехвъргачи и прашкари (*ἀκοντισταί* или *ρίππαρισταί* и *σφενδοβολισταί*) и 100 тежки копиеносци наречени *меневлати* (*μεναυλάτοι*) (Praecepta militaria, I–75–84, p. 16; Treadgold, 1995, p. 113; Haldon, 2003, p. 218; McGeer, 1995, p. 203; Nicolle, 2012, p. 69).

Тези мъже са разпределени във формация, която представлява двойно оребрен квадрат (*τετράγωνως διττή*), наречен, както пише нашият автор, от древните „четиристранна формация“ (Praecepta militaria, I–40–41, p. 14). Тази четиристранна формация се състои от три *таксиархии* от всяка страна като по този начин се получават общо 12 *таксиархии* за цялото каре (Praecepta militaria, I–39–43, p. 14). Както писахме по-горе в трактата е посочено, че пехотната част от армията възлиза на 16 000 души⁹, но само 12 000 от тях участват в спомената четиристранна формация. Можем

⁸ *Optimatoi* е термин използван в *Стратегикона на Маврикий* за обозначението на елитна войскова част съставена от *федерати*, които навярно са били от готски произход. – вж. *Optimatoi* в Kazhdan, 1991, p. 1529.

⁹ Трябва да отбележим, че и в по-късния *Анонимен византийски военен трактат* наречен *De Castrametatione/De re militari* (последна четвърт на Х в.), също числеността, дадена за походната пехотна войска във византийската армия, е 16000 души – 16 *таксиархии*. – вж. *De Castrametatione*, I – 1–11, p. 246. – Dennis, 1985, p. 246; Zhelev, 2022, pp. 45–46.

⁷ Всички последвали цитати в настоящата статия на *Praecepta militaria* са по изданието на Ерик Макгиър от McGeer, 1995, pp. 12–59

да заключим, че останалите 4 000 мъже се явяват своеобразен резерв.

Преди да продължим с детайлното представяне на бойната формация, ще кажем няколко думи за самата нея. Както отбелязва Е. Макгър, ако приемем, че пехотното каре, описано ни във византийските военни трактати от десети век, изглежда като наскоро създадена бойна формация, чиято главна цел е да осигури прикритие – база за кавалерията. Така тя се вписва идеално в отдавна установения начин на воюване на византийците, в който кавалерията извършва нападението, а пехотата служи за защита на позицията, която е заета на бойното поле. Не е новост за византийския начин на водене на бой, при ситуация, в която кавалерията е отблъсната от врага, тя да потърси убежище в наблизо разположената пехота или укрепен лагер (McGeer, 1995, p. 264). Примери за използване на тактика на подсигуряване на кавалерията от пехотата можем да посочим в отделни пасажии от произведението *За войните* от историка Прокопий Кесарийски, живял през VI в.¹⁰ Там, в книга V, посветена на войната с готите, той описва, че пехотата, бидейки малочислена, не може да се включи в боя, но може да заеме позиция в близост до укрепението, и, ако римската кавалерия бъде сразена или обърната в бяг, то тя може да потърси укритие зад нея (Procopius, V. xxviii–22, p. 268). Сходни примери са посочени и в книга VIII, също посветена на войната с готите – при отблъскване или разгром на кавалерията, тя да потърси подкрепа – убежище зад строената пехота (Procopius, VIII. viii–16, p. 122). По този начин представеното пехотно каре представлява адаптирана за бойни действия формация, вдъхновена от походния укрепен военен лагер на войската. За да придобием зрителна представа за вдъхновената от походния укрепен лагер пехотна формация, ще дадем пример със запазена план-скица на византийски походен военен лагер, съхранена в *codex Vaticanus gr.*

1164 (V), като част от *Анонимния византийски военен трактат* наречен *De castrametatione/De re militari* (ил. 1) сравнена с единствената оцеляла диаграма на разглежданата от нас пехотна формация, съхранена в *codex Vaticanus gr. 1164 (V)*, *codex Parisinus gr. 2442 (B)* и *codex Neapolitanus gr. III C 26 (C)*¹¹ (ил. 2).

Както посочихме по-горе освен в краткия трактат *Syntaxis armatorum quadrata*, в който е запазена единствената оцеляла диаграма на *кучото каре*, информация за самата формация имаме оставена и в *Sylloge tacticorum*, и по-специално в глава 47, която разглежда сборните военни формирания, при които пехотата е мнозинство. В глава 47, параграф 19, е даден пример, който наподобява описания четири века по-рано от Прокопий Кесарийски сценарий, при който, ако кавалерията бъде отблъсната или разбита, то тя трябва да се върне обратно при пехотата, за да се укрие вътре във формацията (*кучото каре*) или да се позиционира от страни по фланговете ѝ, и да настъпи заедно с нея срещу врага¹² (*Sylloge tacticorum*, 47–19, p. 78).

Описана по този начин пехотна формация в *Sylloge tacticorum* от тактическа гледна точка служи като мобилна база за кавалерията, от която тя да извършва нападение върху врага и в различните случаи: ако врагът бъде обърнат в бяг, то пехотата заедно с кавалерията да участва в преследването му и осигуряването на пленници и плячка; и ако врагът устои на кавалерийската атака и я обърне на свой ред в бяг – в такъв случай пехотата да ѝ послужи като убежище (*Sylloge tacticorum*, 47–19, p. 78). Подобна е и функцията ѝ, описана във втора глава „За тежката пехота“ в *Praecepta militaria*, където Никифор II Фока описва пехотното каре като база за неговите конни части, от която те могат да организират и осъществят нападение, ако врагът се реши на сблъсък с византийската походна армия (*Praecepta militaria*, II–36–66, p. 24, p. 26; II–111–124, p. 28; II–133–139, p. 30). Отново са дадени два сценария: първият,

¹⁰ Всички последвали цитати в настоящата статия на Прокопий Кесарийски са по Dewing, H. B. (trans.) 1919, Procopius. History of the Wars, books V and VI, in six vols, III, William Heinemann: London, G. P. Putnam's Sons: New York, 1919.

¹¹ И трите ръкописа, съдържащи диаграмата, изобразяваща пехотната формация, са създадени през XI в. – вж. McGeer, 1992, p. 221.

¹² Всички последвали цитати в настоящата статия на *Sylloge tacticorum* са по Chatzelis & Harris (trans.) 2017, 2017.

при който кавалерийската атака е успешна и конницата заедно с пехотата се впуска в преследване на врага, като пехотата се занимава с подсигуряването на пленниците и плячката (Praecepta militaria, II–53–55, р. 24; II–76–77, р. 26; II –129–133, р. 30); вторият, при който кавалерията среща отпор и се налага пехотата да я подкрепи, при което части на леката пехота, заедно с конницата, участват в разигралия се ръкопашен бой с врага (Praecepta militaria, II–85–91, р. 26). Най-важен обаче остава фактът, че каквото и да се случва на бойното поле – пехотното каре остава последната линия на защита в сценарий, в който врагът отблъсква или разбива византийската кавалерия и на свой ред контраатакува (Praecepta militaria, II–94–101, р. 28).

След като очертахме основната функция на пехотното *кухо каре* ще продължим и към детайлното описание на бойната формация.

Всяка една от дванадесетте *таксиархии*, формиращи карето, се разполага както следва: в дълбочина от седем реда, всеки от които е съставен от 100 души, се разполагат 400 тежки копиеносци – по 200 души за първите два реда и 200 души за последните два реда на формацията. Между тях се разполагат 300 стрелци, също разпределени в три реда от по 100 души (Praecepta militaria, I–63–79, р. 16). Авторът на трактата твърдо подчертава, че по този начин подредена формацията – с два реда копиеносци гледащи напред и три реда стрелци между тях и останалите два реда копиеносци, се получава „двойно лице“ (*ἀμφίστομος*) (Praecepta militaria, I–78, р. 16). Това, както пише Е. Макгиър, обяснява описанието на формацията, оставено ни от Фока, като двойно оребрен квадрат (*τετράγωνως διττή*), който в случай на вражески пробив на предните редици, разположените отзад копиеносци, могат да окажат необходимата подкрепа, за да не бъде разкъсан бойният строй (McGeer, 1995, pp. 265–266). Освен тези 700 души, разположени в седем реда дълбочина, за да бъде допълнена до оптималния си набор от 1000 човека за *таксиархия*, остават още 300 души, които трябва да позиционираме. Двеста от тези 300 души са части на т.нар. лека пехота, а именно копиехвъргачи и прашкари, и 100 души, съставляващи отряда на т.нар.

меневлати (Praecepta militaria, I–80–84, р. 16). Функцията, дадена на тези 200 души лека пехота е, когато се подреди *кухото каре*, те да заемат пространството оставено между две съседни *таксиархии* – т.нар. интервали, за да блокират възможността противника да нахлуе през тях. Изрично в текста се упоменава, че те не трябва да бъдат разположени в една линия заедно с предния ред на тежката пехота. Леката пехота също така участва и в завързването на схватка с настъпващия враг (Praecepta militaria, I–89–93, р. 16). Отрядът на *меневлатите* при необходимост трябва да заема място най-отпред на формацията, за да посрещне атаката на вражеската тежка кавалерия, изменяйки по този начин формацията от седем на осем реда дълбочина (Praecepta militaria, I–94–95, р. 16, р. 18). Преди да продължим с по-нататъшното описанието на ролите на отделните части на *кухото каре*, трябва да отбележим и офицерския състав, ръководещ бойните редове на *таксиархията*.

Всеки ред, съставен от 100 души, се ръководи от *хекатонтарх* (*ἑκατόνταρχος*) (Praecepta militaria, I–8–9, р. 12) – разположен в средата и от двама *пентеконтарси* (*πεντηκοντάρχους*) (Praecepta militaria, I–8–10, р. 12) – разположени в краища на реда. Може да предположим, че тези офицерски звания отговарят респективно на стотник (*хекатонтарх*) и петдесетник (*пентеконтарх*). В текста на *Praecepta militaria* се споменава, наред с *хекатонтарха* и *пентеконтарха*, и трети офицерски ранг, а именно *декарх* (*δεκάρχης*¹³) (Praecepta militaria, I–8, р. 12). Понеже в трактата не се упоменава изрично каква функция изпълнява този офицер – *декарха*, освен очевидното предположение, че е десетник. Е. Макгиър предполага, че *декарха* изпълнява важната функция на последен – затварящ офицер в съответния боен ред (McGeer, 1995, р. 266). Това предположение звучи правдоподобно, ако приложим следната линия на командване на отделният боен ред на *таксиархията*, а именно – в средата *хекатонтарх*, в двата края на реда респективно двама *пентеконтарси*, а

¹³ В настоящия текст прилагам израза *δεκάρχης*, въпреки че той е в множествено число и би трябвало да се преведе като *декарси*, защото именно той е използван от автора на трактата. – бел. моя.

в самия край, служещ като „затварящ“ реда – *декарх*. По този начин се цели подсигуриране на командването на всеки отделен боен ред от седемте съставляващи всяка *таксиархия* – респективно част от *кухото каре*.

Така след като описахме линията на командване вътре в самата бойна формация, продължаваме с описанието на ролите на отделните части, които я изграждат. Както писахме по-горе, формацията се състои от седем реда, всеки съставен от по 100 души бойци. Общо 700 души и още 300 души допълнителни сили. От тези 300 души – 200 са части на леката пехота, чиято функция е да запълват интервалите между отделните части на *кухото каре*, не позволявайки на врага да проникне вътре във формацията, и също така да участват в завързването на схватки с него. Отряда на *меневлатите* наброява 100 души и те формират т. нар. осми (преден) ред на формацията.

В следващите редове на настоящия труд ще разгледаме ролята и функцията на отряда на *меневлатите*. Именно този отряд, съставен от тежки копиеносци, е едно от нововъведенията, отбелязани в *Praecepta militaria*, и е пряко свързан с развитието на разглежданата от нас пехотната формация – *кухо каре*.

Самото название на т.нар. *меневлати* изхожда от тяхното основно оръжие, а именно *маневлата* (*μέναιλον*) (вж. Dennis, 2010, р. 662), вид късо изключително здраво копие, чиято функция е различна, както от тази на метателното, така и на обикновеното копие за пробождане (Kolias, 2012, р. 222). В *Praecepta militaria* изрично се упоменава, че *маневлата* не трябва да е направена от сечено дърво, а от цели млади дъбове, от дрянка или от т.нар. *atzekidia*. Ако няма млади цели стволове на дървета, може да се използва и насечено дърво, но при условие, че то все още може да се обхване с ръце (Praecepta militaria, I–119–124, р. 18; Kolias, 2012, р. 222). Авторът на текста също така добавя, че *меневлатите* трябва да са смели и силни (Praecepta militaria, I–125, р. 18). За първи път *меневлатите* срещаме като отряд в *Sylloge tacticorum* (*Sylloge tacticorum*, 47–16, р. 77; 47–22–24, pp. 78–79), но, както пише Йоргос Хадзелис, там са споменати като самостоятелен отряд от 300 души, който

действа отделно от основния боен ред на армията, и задачата му е да отблъсне атаката на вражеската тежка кавалерия. В труда на Никифор II Фока числеността им вече е четири пъти по-голяма – наброяват 1200 души и, за разлика от предходния трактат, не се бият отделно от основния боен ред (Chatzelis, 2017, р. 134, п. 271). Таксиархис Колиас обобщава, че специалната задача, подставена пред *меневлатите*, е да противостоят на натиска на вражеската тежка конница, в случай че хоплитите не могат да се противопоставят вече. Със здравите си *маневли* те могат да пробият вражеските ризници, и най-вече ризниците на конете им (Kolias, 2012, р. 222).

Описвайки накратко появата във византийската военна история и функцията на т.нар. *меневлати*, очертахме и една от първите големи промени, засягащи пряко еволюцията на разглежданата от нас пехотна формация – *кухо каре*. За разлика от първоначалното си приложение на бойното поле като самостоятелен отряд, изнесен пред основния боен ред и опериращ независимо от него, то *меневлатите* описани в *Praecepta militaria*, освен с по-голямата си численост се различават и с нови тактически функции, различни от описаните в *Sylloge tacticorum*.

Както пише Е. Макгиър, *меневлатите* са от особена важност за защитната система, разработена от Никифор II Фока (McGeer, 1995, р. 268). Вече споменахме, че точният им брой възлиза на 1200 души за цялата полева пехота, от което излиза, че всяка една от дванадесетте *таксиархии* разполага със 100 души отряд *меневлати*, прикрепени към тях. Тези мъже, боравещи със специални копия, заемат позиции в челния ред на формацията, образувайки по този начин осми боен ред, който действа пред първия боен ред, променяйки по този начин дълбочината на бойния ред от седем на осем (Praecepta militaria, I–94–95, р. 16, р. 18). Никъде в текста на трактата не е упоменато къде се разположени *меневлатите* първоначално, преди да бъдат използвани като подсилващ елемент на предния боен ред, но в глава 56 от *Тактиката на Никифор Уран* намираме подсказка, че те са зад *таксиархията*, към която са прикрепени, за да имат по-добър поглед върху развитието на сражението и при

нужда да се придвижат през интервалите, за да окажат подкрепа там, където ще нанесе удар вражеската тежка кавалерия (Taktika, 56–106–111, р. 94). Главната разлика между описаната тактическа функция на *меневлатите* в *Sylloge tacticorum* и в *Praecepta militaria* идва от това, че за разлика от по-ранния текст, в нашия главен извор е написано, че при приближаваща атака на вражеската тежка кавалерия *меневлатите* трябва да минат през интервалите и да заемат позиция пред първия ред, съставен от тежки копиеносци, но не изолирани, а плътно пред него (Praecepta militaria, II – 104–106, р. 18).

За да покажем нагледно какво е подсилване на предните линии на *кухото каре*, ще дадем следния пример, включващ две тактически действия, оставен ни от автора на трактата. Първото действие е свързано с изнасянето на отряда на *меневлатите* пред първия боен ред на тежките пехотинци, за подсилване на формацията срещу очакваната атака на вражеската тежка кавалерия. Второто е свързано с придвижването на един от останалите два „задни“ реда на тежката пехота към предната линия (от тактическата подредба на *таксиархията*, която описахме по-горе знаем, че 400 души тежка пехота са разположени в по два реда от 100 души отпред и отзад във формацията). За тази цел Фока ни оставя следното описание на тактическата маневра, на която войниците са обучавани, а именно: *...когато сигналите, които са били тренирани по време на упражненията, са дадени. При първата команда един пентеконтарх заедно с неговите мъже, се придвижва зад предните линии на пехотата през интервала вдясно, следван от подчинените му в добър ред. По същия начин другият пентеконтарх, този от лявата страна, също се придвижва зад предните линии на пехотата през интервала отляво... Те ще направят формацията тройно дълбока, така че с *меневлатите* да стане четворно дълбока* (Praecepta militaria, II–109–116, р. 18). По този начин описаното подсилване на предната линия на пехотата – предния боен ред на формацията, става по следния начин: двамата пентеконтарси на единия от задните бойни редове се изтеглят заедно със своите 50 подчинени души напред през

интервалите от съответните лява и дясна страни. Изнасяйки се в добър ред напред, те формират трети боен ред с тежка пехота в предната част на формацията, добавяйки и отряда на *меневлатите* – дълбочината на предната част става от два, респективно три с ново позиционираните 100 души, на четири реда. По този начин се цели подсилване на формацията в участъка, където се очаква врагът да нанесе своя удар. Важно е да уточним, че с оставянето на един боен ред от тежки пехотинци отзад на формацията, се запазва нейното „двойно лице“. За да бъде напълно защитено *кухото каре* от предстоящото вражеско нападение, частите на леката пехота заемат пространството на интервалите, като своеобразно го „затварят“ за врага.

Идеята зад тази тактическа маневра, с преместването на два от задните бойни редове напред, има своята ясна цел, а тя е: след като врага е подмамен да атакува „плитката“ бойна линия на формацията, състояща се от два реда тежки копиеносци, то той да срещне при пристигането си вече удвоената ѝ дълбочина. Нещо повече тук решаваща роля за психологическото сразяване на врага изиграва отрядът на *меневлатите*, който, позиционирайки се пред останалите три реда тежки копиеносци, служи като една непреодолима стена от изключително здрави копия, която може да застраши живота дори и най-тежко снаряжените конници. Така, ако се случи врагът да разклати предните три реда тежки пехотинци, формиращи предната линия на формацията, намесата на *меневлатите* гарантира, че вражеската тежка конница ще бъде успешно отблъсната (Praecepta militaria, I–115–119, р. 18). Тогава стигаме до момента, в който тежката конница на врага е завързала схватка с *меневлатите* от предната линия на формацията. Авторът на трактата ни дава указания, че в този момент леката пехота, съставена от копиехвъргачи и прашкари, трябва да атакува врага от позициите, които са заели в пространството на интервалите (Praecepta militaria, I–125–127, р. 18). По този начин врагът ще бъде въвлечен в бой от всички страни, а единствената му опция за маневриране е да се върне обратно назад.

В *Praecepta militaria* Никифор II Фока обръща значително внимание на тактическите маневри на тежката пехота и *меневлатите*, които формират тази стегната и непреодолима предна линия на *кухото каре*, но оставя крайно малко информация относно ролята, изиграна от стрелците в защита. А стрелците, както посочихме по-горе в текста, съставляват приблизително около 1/3 от числеността на полевата пехота. Всяка *таксиархия* разполага с 300 души стрелци, като по-този начин получаваме, че от всяка една страна на *кухото каре* (съставено от дванадесет разположени по равно *таксиархии*) разполагаме с по около 900 души стрелци. Това ни показва, че тази част от полевата армия не е била negliжирана от автора на трактата, като според Е. Макгиър тя си остава жизненоважна, но не е била и от същото значение за формацията, както останалите части на тежката пехота и по-специално *меневлатите* (McGeer, 1995, p. 270). Отсъствието на детайлна информация относно тактическите нареждания за стрелците може да бъде обяснено и с това, че за съвременния читател на трактата тази информация не е имала нужда от разяснение. Защото без подкрепата на леката пехота, водеща бой дистанционно – тежката пехота, която съставя предната линия на формацията, ще бъде уязвима за вражеските части специализирани във воденето на такъв бой.

Освен информацията относно тактическата подредба на стрелците: вътре в *таксиархията*, като част от *кухото каре* са разпределени в три реда от по 100 души всеки, разположени в средата и защитени отпред и отзад от редиците на тежката пехота, знаем и че всеки индивидуален стрелец е разполагал с два колчана, един с 40 броя стрели и втори с 60 броя, в допълнение стрелецът има и два лъка, и четири броя тетива за тях (*Praecepta militaria*, I–33–35, p. 14). Това е що се отнася до основното им оръжие, иначе в допълнение всеки стрелец разполага и с малък щит за една ръка, меч тип *спата*, брадва и прашка, която носи на колана си (*Praecepta militaria*, I–36–37, p. 14). С това описание на снаряжението на стрелците не се изчерпва информацията, оставена ни от византийския автор за тях. Четейки по-нататък трактата разбираме, че

освен стоте броя стрели, разпределени в два колчана, към всяка *таксиархия* има зачислени 15 000 броя „имперски стрели“. Тези допълнителни стрели са натоварени на товарни животни, разположени зад крайните редици на всяка *таксиархия*. За да могат те да стигнат до предназначението си по време на битката, а именно да осигурят допълнителни 50 броя стрели на всеки един от тристата стрелци в *таксиархията*, то предварително избран офицер с ранг на *хилиарх* трябва да разпредели тези 15 000 броя стрели на по 50 броя в отделни сандъци или бъчви. По време на битката тези специално приготвени сандъци или бъчви с допълнителни стрели трябва да бъдат доставяни до стрелците в редиците на формацията от предварително избрани осем-десет души от резерва на стрелците, за да не се налага на вече воюващите да напускат позициите си. В добавка към задълженията да осигурят резервните стрели на участващите в боя войници, тези своеобразни отряди от снабдители трябва да подсигурият и доставянето на прясна вода до воюващите. По идентичен начин стоят нещата и със снабдяването на прашкарите (*Praecepta militaria*, I–137–150, p. 20).

Това, което може да бъде направено като извод от гореописаната информация, е, че макар и да няма оставено ни по-специално тактическо наставление за действията на стрелците, те участват интензивно във воденето на боя с врага. Осигуряването на предварително разпределен резерв от допълнителни стрели ни говори за това, че от редиците на стрелците се очаква, когато врагът наближи в обсега на техните лъкове, то те да го засипят с „облак от стрели“. Числото 150 броя стрели е впечатляващо като възможност за водене на дистанционен бой от всеки индивидуален стрелец в *таксиархията*.

За съжаление в *Praecepta militaria* освен горе описаната информация не получаваме сведения за другия много важен аспект от воденето на дистанционен бой с лък, а именно – за обсега на стрелбата. Детайлна информация относно обсега на византийските лъкове се съдържа в предходния военен трактат, а именно *Sylloge tacticorum*, в който е упоменато, че средният обсег на лъка е най-много 156 по-

големи разтега ($\sigma\rho\upsilon\upsilon\acute{\iota}\delta = 210, 8$ см) или 170-180 обикновени разтега (187, 4 см), т.е. между 329 и 337 м. (Sylloge tacticorum, 47–11, р. 77). Както заключава Т. Колиас, тук става въпрос за приблизителна дистанция, която изключва прецизност (Kolias, 2012, р. 252). Склонен съм да се съглася със заключението на Е. Макгиър, че не може да се измери резултата от атаката на стрелците, но със сигурност ефекта от волеето на 900 стрелци, стрелящи в залп, би бил забавящ устрема на вражеската атака (McGeer, 1995, р. 272). Очевидно е, че Никифор II Фока не е очаквал, че с „облака от стрели“ ще спре вражеската кавалерийска атака, след като, както писахме по-горе, оставя толкова детайлни тактически указания за позиционирането на *меневлатите*, но определено се е надявал да разстрои редиците на противника.

Не на последно място трябва да обърнем внимание и на пространството между всяка отделна *таксиархия* – на т.нар. интервали, които остават като коридори за придвижване извън и към центъра на *кухото каре*. Както писахме по-горе в текста и можем да видим нагледно в единствената оцеляла графична диаграма на формацията, тя разполага стандартно с дванадесет интервала. Всеки от тях е с ширина, която позволява през тях да преминат в редица между дванадесет и петнадесет конници. Авторът на трактата ни оставя и важното пояснение, че, ако разполагаме със завидно количество конници и съответно врагът не разполага със сходен брой пехота, то броят на интервалите остава дванадесет. Ако от друга страна броят на конниците ни е по-малък, а противникът все пак разполага с пехота, то тогава интервалите се намалят до осем (Praecepta militaria, I–44–51, р. 14).

Както заключава Е. Макгиър, що се отнася до разпределението на интервалите между отделните *таксиархии*, съставлящи пехотната формация, Никифор II Фока повтаря дословно написаното в *Syntaxis armorum quadrata* – за подредбата на дванадесетте части, ширината на всеки интервал между тях и за намаляването им от дванадесет на осем, ако обстоятелствата го налагат (*Syntaxis armorum quadrata*, pp. 222–223)¹⁴. Можем да

предположим, че стесняването на предната линия на формацията е за сметка на средните интервали. Премахвайки интервала, отделящ средните *таксиархии* от всяка страна на *кухото каре*, намаляме автоматично общия брой от дванадесет на осем.

Така както е описана пехотната формация *кухо каре* в *Syntaxis armorum quadrata* и в *Praecepta militaria* е достатъчно опростена като дизайн и приложение. Тя лесно може да бъде пригодена към различни типове терен и различни видове опасност от врага. Авторът на трактата ни дава и няколко примери за пригаждане на формацията според терена и тактическата ситуация; ако се намираме на широк и равен терен, и врагът разположи формацията си на широк фронт, то командващия византийската полева армия трябва да разтегли собствената си предна линия на *кухото каре* на четири или пет *таксиархии* дължина. По същия начин се разтяга и ариергарда на *карето*, като това е за сметка на страничните линии – фланговете на формацията, които се смаляват до една или две *таксиархии* (Praecepta militaria, II–51–156, р. 30). Ако командващият армията ($\delta\sigma\tau\rho\alpha\tau\eta\gamma\gamma\delta\varsigma\ \tau\omicron\upsilon\ \sigma\tau\rho\alpha\tau\omicron\upsilon$) прецени – да остави четири бойни части за предната линия и четири за задната, и по две за фланговете на формацията. По този начин ще имаме по един интервал за всеки един от ъглите на *карето* и по три интервала за предната и задната линии, а фланговете – по един интервал, като по този начин получаваме дванадесет интервала, през които да може да преминава разположената зад тях кавалерия (Praecepta militaria, II–153–165, р. 30, р. 32). Ако командващият реши да подsigури още повече предната и задната линии, като разположи по пет *таксиархии* за всяка страна, оставяйки по една за фланговете, му се предлага да запази ъгловите интервали на формацията. От друга страна, ако теренът е доста тесен, е необходимо да се направи противоположното нещо. Предната бойна линия на формацията се стеснява до две части с интервал между тях, същото се прилага и за задната бойна линия, а фланговете се разтягат до четири части всеки (Praecepta militaria, II–170–175, р. 32).

¹⁴ Всички последвали цитати в настоящата статия на *Syntaxis armorum quadrata* са по McGeer, E. 1992.

В самия край на II глава от *Praecepta militaria* се появява и един последен вариант на *кухото каре*, който отново представлява четиристранна формация, която защитава разположената вътре в нея кавалерия, който изглежда по следния начин: фланговете са плътно прибрани, без интервали между отделните части, които ги съставят, а предната и задната бойни линии са с по два интервала за всяка страна, зад които са разположени конните отряди на *тагмата* и *темите*. Докато в ъглите на *кухото каре* са разположени обоза и невоюващите. За да е напълно „запечатано“ *каре*то, предните и задните интервали се блокират от частите на леката пехота (*Praecepta militaria*, II–175–190, р. 32). Гореописаното тактическо престоляване на бойната формация *кухо каре* според обстоятелствата на терена и силата на врага, според Джордж Денис, са още един аргумент за тактическия гений на автора на трактата, а именно Никифор II Фока (Denpis, 1997, р. 166).

Както писахме още в началото на този материал, преди средата на X в. бойната формация, наречена от нас с наименованието *кухо каре*, не е засвидетелствана в по-ранните византийски военни трактати. Съществуват два извора, в които тя се споменава, които са с между едно и две десетилетия по-ранни от нашия главен извор източник. *Syntaxis armatorum quadrata* (ок. 950 г.), от който дословно е преписана информацията за бойната формация от Никифор II Фока в неговата *Praecepta militaria* (ок. 965 г.) и *Sylloge tacti corum* (ок. 950 г.). В Глава 47 на *Sylloge tacti corum* ни е оставено детайлно описание на пехотно каре, чиято функция е да защити разположената вътре в него кавалерия, която може да оперира напред-назад през специално оставени интервали в четирите страни на формацията (*Sylloge tacti corum*, 47–4–27, pp. 77–79.). Нещо повече анонимният автор на *Компиляцията от тактики* не просто описва тактическата подредба на *кухото каре*, но и дава точен брой на пехотинците, от които е изградено, а именно 19 144 души (*Sylloge tacti corum*, 47–2, р. 75). За разлика от *Praecepta militaria*, бойната формация, представена в по-ранния извор *Sylloge tacti corum*, е повече идеалистичен вариант, отколкото практичен такъв. Е.

Макгиър отбелязва нещо, което няма как да не споделим, а именно, че анонимният автор на *Sylloge tacti corum*, съпоставяйки описаните тактики за смесени бойни формирания на пехота, която трябва да осигури защита на кавалерията, настоява, че византийците се строят по различен начин от формациите, описани от древните гръцки и римски автори (McGeer, 1995, р. 262; *Sylloge tacti corum*, 47–1, р. 75).

Това ни навежда на мисълта, че съвременниците разглеждат пехотната формация *кухо каре* като нововъведение в тактическата подредба на походната армия. Нещо повече, както Ерик Макгиър, така и авторът на настоящата работа изказват хипотезата, която не може към момента да бъде доказателствено подкрепена, че навярно произходът на бойната формация трябва да бъде съотнесен към времето на Йоан Куркуас и кампаниите, които води по Месопотамския фронт в годините, в които заема длъжността *доместик на схолите* – 922 – 944 г. (McGeer, 1995, р. 262). Така изложена хипотезата за създаване и налагане на *кухото каре* в този му вид през десетилетията на 20-те, 30-те и 40-те години на X в. кореспондира с писмените свидетелства, оставени ни през 50-те и 60-те години на X в., за използването му като стандартен боен ред на походната византийска армия. Нещо повече, можем ясно да проследим развитието на пехотната формация *кухо каре*, започвайки от идеалистичната представа за него, изложена в *Sylloge tacti corum*, продължим с кратката графична и наративна информация, оставена в *Syntaxis armatorum quadrata* – детайлно обогатена и представена ни с различните си вариации в *Praecepta militaria* и последвалото последно развитие в *Тактиката на Никифор Уран* (ок. 1000 г.).

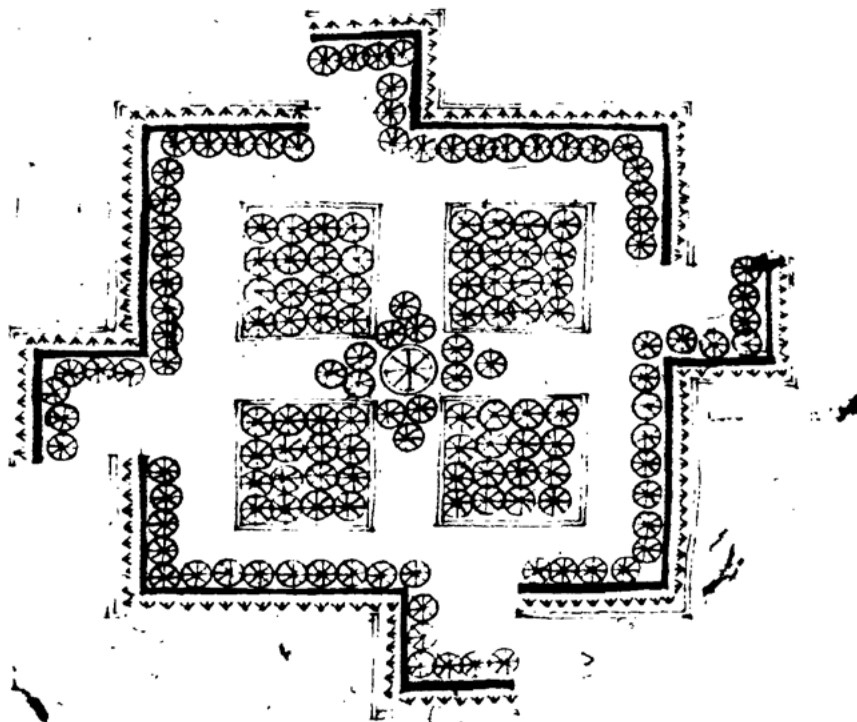
REFERENCE/

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

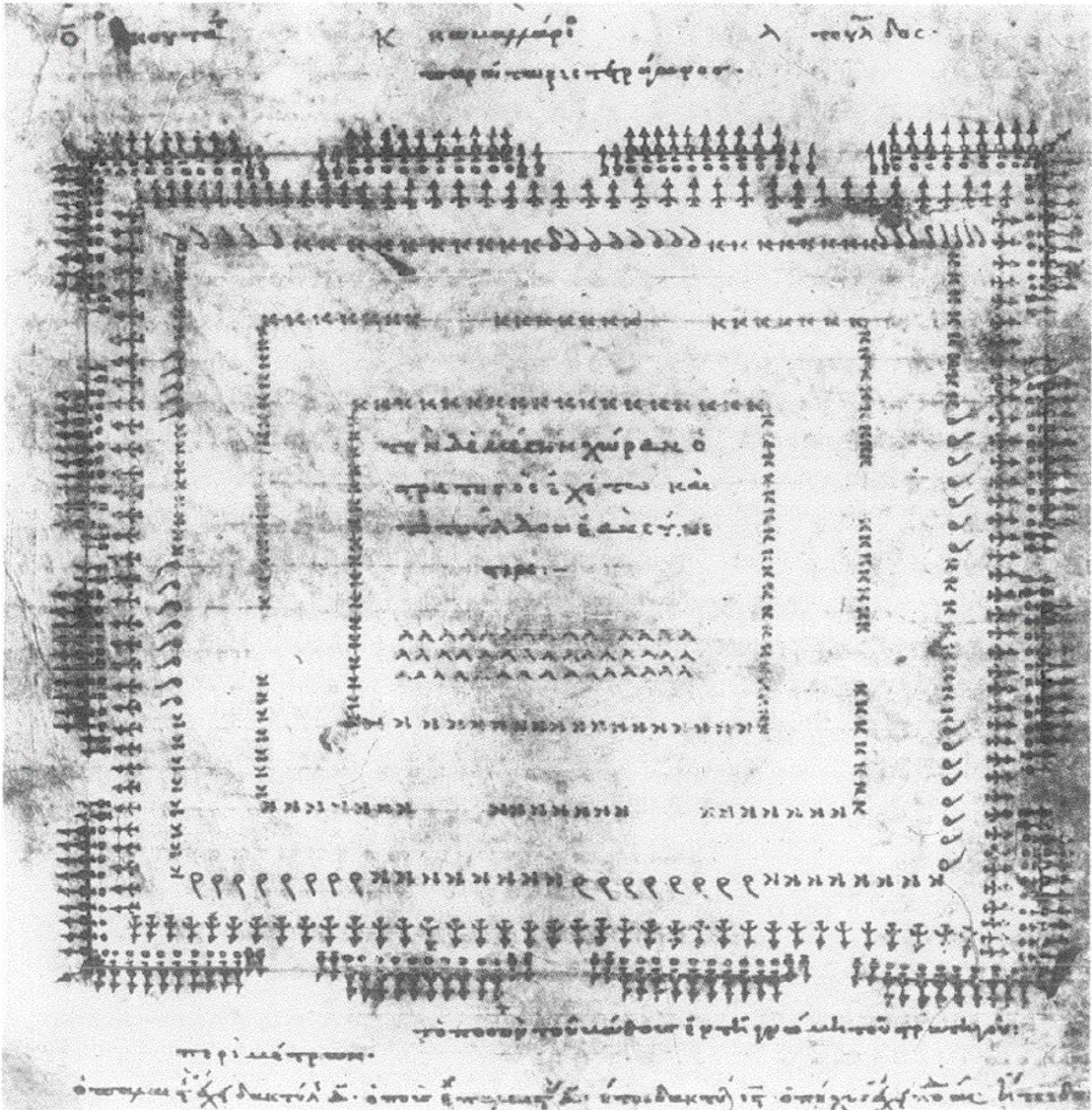
- Cameron, Av. 2001, *The Mediterranean World in the Late Antiquity AD 395–600*, Routledge History of the Ancient World, Taylor and Francis e-Library, 2001.
- Chatzelis, G. & J. Harris (trans.) 2017, *A tenth-century Byzantine military manual: the*

- Sylloge tacticorum, Birmingham Byzantine and Ottoman Studies vol. 22, Routledge, New York, 2017.
- Dennis, G.T. (ed., trans.) 1985, Three Byzantine military treatises, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 25, Dumbarton Oaks, 1985.
- Dennis, G.T. 1997, 'The Byzantines in Battle', in: N. Oikonomidès (ed.) *Byzantium at War (9th – 12th Century)*, Athens: Institute of Byzantine Research, 1997, pp. 165–178.
- Dennis, G.T. (text, trans. and comm.) 2010, *The Taktika Of Leo VI*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 49, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 2010.
- Dennis, G.T. (trans.) 1984, *Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy*, Philadelphia, 1984.
- Dewing, H. B. (trans.) 1919, Procopius. *History of the Wars*, books V and VI, in six vols, III., William Heinemann: London, G. P. Putnam's Sons: New York, 1919.
- Dewing, H. B. (trans.) 1962, Procopius. *History of the Wars*, books VII (continued) and VIII, in seven vols, V., William Heinemann: London, Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts, 1962.
- Fonkich, B. L. 1971, 'О рукописи "Strategikona" Кекавмена', *Vizantiiskij vremennik* 31, 1971, pp. 108–120. / [Фонкич, Б.Л. 1971, 'О рукописи „Стратегикона“ Кекавмена', *Византийский временник* 31, 1971, с. 108–120.]
- Haldon, J. 2003, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*, Taylor & Francis e-Library, 2003.
- Kazhdan, A. 1991, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford and New York, 1991.
- Kolias, T. G. 2012, *Vizantiiski Oryzhia, Studia Militaria Balcanica I*, Abagar Publishing, Veliko Tarnovo, 2021. / [Колиас, Т. Г. 2012, *Византийски оръжия, Studia Militaria Balcanica I*, Изд. Абагар, Велико Търново, 2012.]
- Kulakovsky, J. A. 1908, 'Strategika imperatora Nikifora', *Zapiski imperatorskoi akademii nauk po Istoriko-filogiceskoe otdelenie t. 8, №9*, S-Peterburg, 1908, pp 1–58. / [Кулаковский, Ю.А. 1908, 'Стратегика императора Никифора', *Записки Императорской академии наук по Историко-филологическому отделению т. 8, №9*, С.-Петербургъ, 1908, с. 1–58.]
- Litavrin, G. G. (ed., trans., comm.) 1972, *Sovety i rasskazy Kekavmena. Socinenie vizantiiskogo polkovodca IX veka, Pamyatniki srednovekovoï istroii narodov Centralnoi i Vostocnoi Evropi*, Moskva, 1972. / [Литаврин, Г.Г. (введ., перев., коммент.) 1972, *Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца IX века, Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы*, Москва, 1972.]
- McGeer, E. 1992, 'The Syntaxis armatorum quadrata: a tenth-century tactical blueprint', *Revue des Études Byzantines* 50, 1992, pp. 219–229.
- McGeer, E. 1995, *Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century*, *Dumbarton Oaks Studies Vol. 33*, Washington, DC, 1995.
- Nicolle, D. & Haldon J., Turnbull St. 2012, *The Fall of Constantinople. Establishment of the Ottoman rule in Byzantium*, Abagar Publishing, Veliko Tarnovo, 2012. / [Никол, Д. & Халдън Дж., Търнбул Ст. 2012, *Падането на Константинопол. Установяването на османското владичество във Византия*, Издателство Абагар, Велико Търново, 2012.]
- Pazdernik, Ch. 2006, 'Justinianic Ideology and the Power of the Past', in: Michael Mass (ed.) *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge University Press, 2006, 185–212.
- Rance, Ph. 2004, 'The Fulcum, the Late Roman and Byzantine Testudo: the Germanization of Roman Infantry Tactics?', *Greek, Roman and Byzantine Studies* 44, 2004, pp. 265–326.
- Stadter, Ph. A. & Waterfield, R. (trans.) 1999, *Plutarch: Roman Lives: A Selection of Eight Roman Lives* *Oxford World's Classics*, Oxford University Press, 1999.
- The Battle of Carrhae, <<https://iranicaonline.org/articles/carrhae-harran-town-in-mesopotamia-where-in-may-53-b>>, 3.11.2023
- Theotokis, G. 2018, *Byzantine Military Tactics in Syria and Mesopotamia in the Tenth Century*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2018.
- Treadgold, W. 1995, *Byzantium and its Army, 284–1081*, Stanford University Press, Stanford, 1995.

- Valcheva, D. & Slavova, M., Panova, N. 2013, Plutarch. Usporedni jivotopisi, Ergo Publishing, Sofia, 2013. / [Вълчева, Д. & Славова М., Панова Н. 2013, Плутарх. Успоредни животописи, Издателство Ерго, София, 2013.]
- Waldenberg, V. E. 1926, 'Taxiarchos', *Vizantiiskij vremennik* 24, 1926, pp. 134–137. / [Вальденберг, В. Е. 1926, 'Ταξιάρχος', *Византийский Временник* 24, 1926, с.134–137.]
- Whittow, M. 1996, *The Making of Byzantium, 600–1025*, Berkeley, University of California Press, 1996.
- Zhelev, N. 2022, "To camp against the Enemy!" The Byzantine military camp on the march, in the late 10th century, according to the Anonymous treatise *De Castrametatione*, *Balkani*, bk. 11/2022, 2022, pp 42–55. / [Желев, Н. 2022, „Да стануваш срещу врага!“ Византийският походен военен лагер през късния X век, според анонимния трактат *De castrametatione*, *Балкани*, Кн. 11/2022, 2022, с. 42–55.]

Фиг. 1. План-схема на византийски походен лагер по *codex Vat. gr. 1164 (V) (V, fol. 237^v)* в: Dennis, G. T. (ed., trans.) 1985, p. 259.

Фиг. 2. План-схема на византийска пехотна формация кухо каре по codex Neapolitanus gr. III C 26 (C) (C, fol. 1r), в: McGeer, E. 1992, pp. 220–221.